

Religious Difference in a Secular Age: A Minority Raport, Saba Mahmood,
Princeton University Press, 2016, 237 s.

Tuba YILDIZ*

Ortadoğu, sınırları, etnik ve dini yapısı, hammadde kaynaklarının küresel bazdaki önemi nedeniyle farklı disiplinler tarafından yapılan tartışmaların her zaman ana eksenini oluşturmuştur. Din ve kültür temelli bu tartışmalar çerçevesinde bölgesel ve küresel aktörlerin yapılandığı ideolojiler, popüler kavramlarla mezcedilerek Ortadoğu siyasetinin şekillenmesinde rol oynamışlardır. Bu bağlamda özellikle kolonyal dönemden sonra siyasi bağımsızlıklarını birer birer elde etmeye başlayan Ortadoğu coğrafyasındaki rejimlerin birçoğu, toplumların refahı ve modernleşmesi için seküler siyasi ideolojinin topluma empozesini kaçınılmaz olarak görmüşlerdir. Ancak dinin Ortadoğu halkları üzerindeki merkezi ağırlığı, süreç içerisinde sekülerleşmenin dini farklılıkları elimine edeceği ve dindarlığın sembolik boyutta kalacağı idealini geçersiz kılmıştır. Bu çerçevede “Arap Baharı” da uzun yıllar boyunca siyasi meşruiyet kazandırılmak istenen seküler ideolojinin ve ona sahip rejimlerin toplum nezdinde kabul görmemesi nedeniyle ortaya çıkan “özgürleşme” sürecinin bir örneği olarak kabul edilmektedir.

Dinin toplum hayatı üzerindeki yükselişi, umulanın aksine toplumsal ve siyasi dönüşümlerde etkisini belirgin bir şekilde göstermesi, klasik seküler kuramların XXI. yüzyılda tekrar mercek altına alınmasına yol açmıştır. Bu düşünceden hareketle, California Üniversitesi Antropoloji bölümü profesörü olan Saba Mahmood’un bu yaklaşım çerçevesinde hazırladığı son kitabı “Religious Difference in A Secular Age”, Ortadoğu’daki sekülerleşme serüveninin dini azınlıklar üzerindeki etkisine pencere açmaktadır. Sekülerizm, seküler hukuk, dini özgürlük kavramlarının geçmişten bugüne dönüşümünü inceleyen yazar, seküler idealin ve dini eşitliğin sınırlarını Mısır’daki dini cemaatler özelinde ele almıştır.

Saha araştırmasına dayanan çalışmasında Mahmood, Kahire’de farklı zamanlarda geçirdiği on beş aylık süre içinde Mısır’ın önde gelen insan hakları kuruluşlarından biri olan “Mısır Kişisel Haklar Girişimi” (EIPR)’nin yanı sıra bölgede yaşayan dini cemaatlerin temsilcileriyle organize bir şekilde çalışarak konuyu içe bakış yöntemiyle analiz etmiştir. Yazar, araştırma sürecinde dini grupların aktivitelerinin kimilerince küresel düzlemde ele alındığını ancak bu

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
(tuba.m.yildiz@gmail.com).

söylemlerin aktivistlerin fikirleri ve uygulamalarıyla çok da uyuşmadığını ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle, hem bu uyuşmazlığı hem de bugünün içinde donmuş olan geçmişe ait parçaları analiz etmek için etnografik metoda katkı olarak tarihsel verilerden ve antropolojik bulgulardan faydalandığının altını çizmektedir.

Saba Mahmood, giriş ve iki bölümden oluşturduğu eserine, Orta Doğu'da süregiden din merkezli çatışmaların önüne geçilmesi için seküler ideolojiye sahip yönetim biçiminin tek çözüm olduğu iddiasına karşı çıkarak başlıyor ve seküler yönetimlerin, Mısır'ın özellikle post-kolonyal döneminde dini tansiyonun yükselmesinin yanı sıra kutuplaşmanın artmasında etkin bir role sahip olduklarını ileri sürüyor. Yazar, seküler yönetimlerin dini krizleri artırmadaki rolünü de iki paradoksal özelliğine dayandırıyor. İlki, modern devletlerin -dini tarafsızlık iddialarına bakılmaksızın- toplumların manevi hayatlarını beklenmedik bir tarzda kontrol etmek istemeleri, dolayısıyla da toplumların dinsel öğretileri ve pratikleriyle anlaşmazlığa düşmeleri olarak yorumlanırken, ikincisi, bu yönetimlerin, dini farklılıkları politik arenada dengeleme taahhüdünde bulunmasına rağmen cemaatlerin sosyal hayatta belirginleşmelerini sağlayarak, dini ideolojilerin ulusal kimlik ve toplumsal norm çizgisi içinde yer almalarına sebep olmaları olarak görülüyor. Bu noktada kitabının, paradoksal zemine sahip seküler siyasi idarelerin sistematik yapılarını analiz etme hedefinde olduğunu belirten yazar, sunduğu veriler doğrultusunda modern dönemde Mısır'da Hıristiyanlar ile Müslümanların kimlik tanımlamalarını ve birbirleriyle olan ilişkilerinin kırılma noktalarını değerlendiriyor.

Eserin ilk bölümü iki kısımda ele alınmaktadır. "Azınlık Hakları ve Dini Özgürlük: Dönüşümün Güzergâhları" başlıklı ilk kısımda siyasi sekülerizmin modern dönemde Orta Doğu topraklarında yarattığı yeni algının toplumların sosyal, siyasi ve dini yaşamları üzerinde nasıl etki ettiği sorusuna cevap aranmıştır. Mahmood, hem Batı Avrupa'nın hem de Mısır'ın 19. ve 20. yüzyılına seyahat ederek Orta Doğu'da "dini özgürlük" ve "azınlık hakları" kavramlarının yeniden formüle edilmesiyle birlikte uygulamada ortaya çıkan değişimleri izlemektedir. Bu süreci ele alırken de, üç temel tarihi güzergâha işaret etmiştir. İlk olarak Osmanlı toplumsal hayatına pencere açan yazar, "Millet Sistemi"nin yarattığı dini hiyerarşiye vurgu yapmakla birlikte, devletin gayrimüslim tebaayı asimile etmek veya dönüşüme zorlamak gibi politik bir anlayışının olmadığını ifade etmektedir. İkinci güzergâh, Osmanlı devletinin güç kaybetmesine paralel olarak ulus-devlet anlayışının küresel siyasetin merkezine oturduğu süreçtir. Yazar, Avrupa'nın, "dini özgürlük" ve "hukuki eşitlik" gibi tezlerle Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaasını himaye etmek adına, devletin siyasi ve sosyal çözülmesini hızlandırmadaki etkisine değinmiştir. Paralel bir görüşle, Batılı devletlerin "insani müdahale" teziyle Ermeni

isyanı sırasında Osmanlı idaresine yönelttiği şiddetli tepkiye rağmen, aynı dönemde Belçika kralı II. Leopold'ün Kongo'da 8-10 milyon insanın ölümüne sebep olması karşısında sessiz kalmasını mercek altına almaktadır. Mahmood, bu örnekle uluslararası hukukun her ne kadar seküler bir dil taşıyor olsa da köklerinin Avrupa'nın Hıristiyan mirasına uzandığı iddiasını temellendirmektedir. Dönüşümün son güzergâhını Versay Barış Anlaşması sonrası olarak niteleyen yazar, 1919'da Avrupa'nın "azınlık" kavramına yeni bir anlam yüklediğini ifade etmektedir. Yeni terminolojiye göre azınlık; sadece dini çerçevede değil, etnik, filolojik ve kültürel farklılıklar çevresinde şekillenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Orta Doğu'nun aldığı yeni şekli içeren modern dönemi de ele alan Mahmood, "taife", "ümme" "millet" "vatan" kavramlarını irdeleyerek, dini grupların siyasi gruplar olarak dönüşüm sürecini incelemektedir.

Saba Mahmood, ilk kısımda çizdiği genel çerçeveyi ikinci kısımda Mısır'ın sosyo-politik hayatı üzerinden özelleştirmektedir. "Azınlık olmak ya da olmamak?" başlıklı kısımda, Mısır'ın kolonyal dönemden günümüze kadar geçirdiği evrelerde Müslüman toplumun ve Kıptilerin azınlık hakları konusunda yapılan uygulamalara karşı verdikleri reaksiyonların üzerinde durulmaktadır. Kolonyal dönemin son periyodunda Kıptilerin, İngiliz hükümetinden orantılı siyasi temsil hakkı talep ettikleri örneğini veren yazar, bu şekilde, İslâmî ideolojinin baskın olacağı bir devlet sistemi içinde kendi çıkarlarını korumak istediklerini belirtmektedir. Mısır'ın seküler ulusalcıları tarafından bu talebin reddedilmesi ve anayasada yer almamasını dinin siyasetten tamamen arındırılması olarak gören kesimin aksine Mahmood, bu durumu liberal sekülerizmin klasik çelişkisi olarak görmektedir. Yazar ayrıca Cemal Abdül Nasır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek döneminde İslâmî hareketler yoluyla Müslüman toplumun, Kıpti kilisesinin organizasyonlarıyla da Hıristiyan cemaatin modern Mısır'ın siyasi çıkmazları içindeki kimlik mücadelelerini anlatarak okuyucunun zihninde Mısır toplumu içinde yaşanan zihinsel dönüşümün tarihsel evrelerinin belirginleşmesini sağlamaktadır. "Arap Baharı" süreciyle de Mısır'ın yeni bir siyasi dalga içine girdiğini belirten Mahmood, 1923'te Müslümanlarla Kıptiler arasında başlayan seküler ideoloji ve dini özgürlük tartışmalarının 2012'de daha hararetli bir şekilde Selefilere ve Kıpti liberaller arasında devam ettiğini ifade etmektedir. Ancak Mahmood, nefret içerikli bu tartışmaların yanlış mecralarda yapıldığına işaret ederek, bugün Mısır'da, sosyal ve tarihi bir proje olarak sekülerizmin Mısır'da neye karşılık geldiği ve Mısırlıların dini hayatlarını ne şekilde dönüştürdüğü sorusuna cevap aranması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Mahmood, ikinci bölümü üç başlık altında inceleyerek, kitabın temel argümanları olan "dini özgürlükler" ve "azınlık hakları" kavramlarını çok daha

spesifik alanlara taşımıştır. “Sekülerizm, Aile Hukuku ve Cinsiyet Ayrımı” başlığıyla ele alınan ilk bölümde, Mısır’da Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki şiddet söylemlerine temel oluşturan konulardan biri olan dinler arası evlilik meselesi tartışılmaktadır. Modernleşme döneminde seküler yönetimler, medeni hukuk ve ceza hukukunu yeniden biçimlendirirken aile hukukunu modern dönem öncesindeki şekliyle korumayı tercih etmiştir. Bu durum kimine göre Orta Doğunun tamamlanmamış sekülerleşme sürecinin doğurduğu bir sonuçtur. Mahmood, buraya bir ünlem işareti koyarak, bu tarz yargı sahiplerinin seküler kodları tam olarak kavrayamadıklarını, sekülerizmin aslında hem Batının hem de Batılı olmayan “öteki”nin içinde var olan politik-hukuki alt yapının kullandığı ortak yöntem olduğuna işaret etmektedir. Bölümde yer alan bir diğer önemli tespit ise, bugün biri Müslüman, ikisi Yahudi, 12’si farklı Hıristiyan cemaatlerine ait 15 adet geniş bir çerçeveye sahip olan aile hukukunun, aynı zamanda cemaatlerin kimlik algılarını ortaya koymalarında sacayağı olduğudur. Örneğin, Kıpti Ortodoks Kilisesi aile hukukuna devlet tarafından yapılacak her düzenlemeyi kendi özerkliklerine bir saldırı olarak görmektedir. Bu düşüncenin ciddiyetine dikkati çeken Mahmood, dini otoritelerin böylesine marjinalleşmesini, sekülerizmin Orta Doğu toplumlarında yarattığı paradoksal sonuçlardan biri olarak gördüğünü ifade etmektedir.

İkinci kısımda, Mısır’da dini ve sivil hakların kapsamının belirlenmesinde rol alan bir başka aktör olan Bahailer anlatılmaktadır. Bahailerin Mısır’ın bağımsızlığıyla birlikte oluşturulan yeni sistem içerisinde, dini pozisyonlarının resmi makamlarla tanınma taleplerinin yanı sıra, kimlik, doğum kartı, pasaport sahibi olmak gibi temel vatandaşlık haklarına sahip olmak için verdikleri hukuki mücadele anlatılarak, Mısır mahkemesinin dayandığı seküler konseptin, “Ehl-i Kitap”tan olmayan bu grubun pozisyonunu belirlemedeki etkisi sorgulanmaktadır. Bahailer örneği üzerinden Mısır’daki siyasal sistemin dini inançlar arasındaki farklılıklar üzerindeki hukuki tezahürlerine yer verilmesi, önceki üç bölümün vermek istediği mesaja da ayna tutmaktadır. Bölümde ayrıca karşılaştırmalı yönteme de başvuran yazar, dini özgürlüklerin Mısır mahkemelerindeki statüleri ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) çerçevesindeki pozisyonlarını “toplumsal düzen” başlığı altında bir araya getirmektedir. “Modern dünyada dini özgürlüğü elde etmek mümkün olur mu?” sorusunu soran yazar, kısıtlamaları ne şekilde olursa olsun dinlerin bugünün ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bu özgürlüğün şartları üzerinde anlaşmanın gerekliliğini iddia etmektedir.

İkinci bölümün son kısmı da, günümüz dünyasında hangi dinin kabul görebileceği noktasında sekülerizmin çevrelediği hüküm ve değerlendirmeleri

analiz etmektedir. Yazar, Mısır'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında sürekliliği polemik konusu olan seküler uygulamaların, 2008'de yayınlanan ve erken dönem Hıristiyan tarihini irdeleyen Azazel adlı romanla birlikte başka bir tartışma boyutu kazandığına değinmektedir. IV. yüzyılda Kristolojik tartışmaların yol açtığı doktrinel anlaşmazlıklar ve sonuçta Hıristiyan dünyayı bölerek Kıpti Ortodoksi'nin oluşma sürecine yer verilen romanda ayrıca Hz. İsa'nın İslâmî vizyona paralel olarak tanrısal özelliğinin olmadığını vurgulanması, Kıptilerin yoğun tepkisine neden olmuş, romanın yazarının Mısır'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında iç çatışmaları tetiklediği iddiasına yol açmıştır. Yazar, Azazel'in Hıristiyan geçmişini yeniden sorgulanması üzerine çıkan tartışmaların, teorik yanılgılar nedeniyle Mısır'da dini tabularla seküler özgürlük kavramları arasındaki açmazları derinleştirdiğine vurgu yapmaktadır.

Sekülerizmin rasyonalitesi, Batı geleneği içerisindeki konumu ve seküler ideolojinin Ortadoğu'ya yerleşme serüveninin tarihi seyir içinde ele alındığı bu kitap, Ortadoğu'da dini cemaatlerin sosyal, siyasal, hukuki haklarını Mısır örneği üzerinden geniş bir perspektif içinde analiz etmektedir. Yazarın, bu hakların geçerliliğini ve yeterliliğini mevcut formlar üzerinden tartışması, ayrıca "eşitlik" ve "dini özgürlük" ilkelerinin Avrupa'da ve Ortadoğu'daki karşılıklarını irdelemesi, sekülerizm tasavvurunun anlaşılması açısından doyurucu bir çerçeve çizmektedir. Bunun yanı sıra, tarihi süreç üzerinden genel bir çerçeve çizerek başlayan ancak son bölümde roman tahlili yapacak kadar özele inen eser, benzeri çalışmalardan metod olarak farklı bir konsept içinde hazırlanmıştır. Kitabın anahtar sözcüklerinin bölümler içerisinde çok sık tekrarlanması ve üslup bakımından nispeten ağır olması akıcılığını yavaşlatmakla birlikte, her bölümün içeriğinin birden fazla örnekle zenginleştirilmesi, okuyucunun konuya çabuk adapte olmasına yardımcı olmaktadır. Öte yandan Saba Mahmood'un kitabına rol model olarak, dini cemaatlerin çeşitliliği bağlamında Suriye, Ürdün, Lübnan gibi ülkelere nispeten daha az yoğun olan ancak toplum dinamiklerini derinden etkileyen olaylara sahne olan Mısır'ı seçmesi yerinde bir tespit olmuştur. Bu bakımdan eserin sunduğu bilgiler, alan çalışması yapan araştırmacılar için büyük önem arz etmektedir.